

COVID-19 Crisis and Cultural Reflexivity in Iran

Nematollah Fazeli¹

Received: Apr. 20, 2020; Accepted: Apr. 26, 2020

Abstract

In this paper, I aim to shed light on the cultural consequences and effects of the COVID-19 pandemic on Iranian society. After a short introduction about the purpose and leading questions of the article, I will seek to delineate "the problematization of culture in Iran", and deal with this problem that how Iranians' collective mind, influenced by the COVID-19 pandemic, has become more conscious and sensitive inspiring them to question taken-for-granted cultural matters. Then I will commit myself to characterize three discourses that have addressed the probable cultural impacts of this pandemic situation on Iranian society, including the discourses of "continuity", "discontinuity", and "critical rethinking". My approach to the current pandemic situation is in the same vein with the critical rethinking discourse. I will put forward this viewpoint that the Coronavirus crisis has given us a great opportunity to critically revisit and reconsider our ways of life and this reconsideration will be continued regardless of its objective effects on the society's structures. My methodology approach in this article is mainly based on discourse analysis. Theoretical and conceptual analysis is a strategy to understand available discourses about the cultural effects of the Corona Virus. I will also include my personal intuitions drawn from my lived experiences

Keywords: Coronavirus crisis, COVID-19 pandemic, cultural consequences and effects, the continuity and discontinuity discourses, rethinking discourse, emergent culture

1. Professor of Anthropology, Department of Social Studies, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran

✉ N.fazeli@ihcs.ac.ir

INTRODUCTION

Since the beginning of the COVID-19 epidemic, this question has been raised that what implications this situation has for the lifestyle and culture in Iran. The government and political system on the one hand, and Iranian citizens including researchers and scholars in different areas of knowledge, on the other hand, have explicitly and implicitly brought up the issue that how this pandemic situation will affect Iranians' way of life, beliefs, emotional structures, identity, and socio-cultural values, and that whether this crisis is a remarkable historical discontinuity or just a short term suspension?

PURPOSE

Here, I argue that although at the present time, due to significant scientific, medical, technological, and political developments, pandemics do not exert the same influences on societies as they did in the past, one cannot imagine that the coronavirus pandemic will not have specific effects on nations. Regarding the recent plethora literature on possible socio-cultural impacts of the COVID-19 crisis on Iranian society, I assert that this pandemic situation has advanced the problematisation of the culture. I suppose that before this pandemic situation, Iranian society had already addressed critical questions about cultural patterns and way of life challenging religious and cultural rituals and beliefs. The advent of COVID-19 pandemic has moved this social questioning forward emphasising the *question of culture*. Several factors contribute to the importance of this question for Iranian society. First of all, due to the integration of culture and political discourses, any alteration at the cultural level is expected to change up political order. Secondly, the emotional structure and everyday life of Iranian society, historically overwhelmed with rituals, are affected by the rituals' suspension. In addition, the institution of home and family has been revisited influenced by the lockdown. Academia and higher education have also driven attentions toward culture and questioning that.

METHODOLOGY

Methodologically, this article has drawn on the discourse analysis approach. A wide range of scholars from different fields such as social science, political sciences, philosophy, anthropology and cultural studies have exerted effort toward analyzing cultural aspects of the coronavirus crisis. Incorporating these accounts into my intuitions and observations, I will attempt to outline these approaches in a new way and provide the readers with evaluating the cultural consequences of the Coronavirus crisis in an interdisciplinary framework. By offering a new articulation of available discourses and formulating innovative concepts, this paper builds on and extends theoretical understating of the present COVID-19 situation.

I will maintain that these social, academic and political discussions have given rise to three discourses engaging in analysing cultural transformations resultant from coronavirus crisis. The first discourse is the continuity discourse referring to the approaches of scholars who believe that no profound change will happen in cultural patterns and everyday life of Iranians in the long term, influenced by the Coronavirus crisis. These scholars suppose that affected by their deep-rooted habits and collective mentality, Iranians will return to their previously established life patterns. Standing in sharp contrast is the discontinuity discourse that considers COVID-19 pandemic an event and posits that this pandemic situation will make fundamental transformations in mentality, structure, and systems of the society. Besides, there is a third approach that I have called it “critical rethinking discourse”. My own approach toward cultural consequences of Coronavirus pandemic is comparable to the rethinking discourse. Therefore, I will allocate the majority part of this article to presenting this viewpoint.

DISCUSSION

I will argue in detail that although the COVID-19 pandemic might be not an event or a historical discontinuity in our culture, we cannot suppose that it will not have any effect on people’s mentality. Of the great importance, I assume, is the emergence of substantial questions about our beliefs and customary practices and taking into account new alternatives. To further the argument, I will demonstrate that factors like information explosion, defamiliarization of the lifeworld by social sciences, changes in preferences, development of digitalisation, improvement in comparative faculty of people, and the rise of individual agency contribute to the emergence and distribution of the reconsideration discourse.

CONCLUSION

I will finally conclude that at the moment, our mental and intellectual processes have become Coronaized, i. e. Iranian society has obtained a new social insight toward various concepts including modern life, science and technologies, natural environment, traditional beliefs and superstitions, ethical issues, family and home, political and economic systems, individual agency, the relationship between different domains of knowledge, virtual communication, physical and spiritual problems, everyday life, health and care, international relationships and like that.

NOVELTY

I reiterate that the COVID-19 crisis cannot make considerable changes in our culture and life in a short period of time like five years. Nevertheless, this short era is a threshold time bringing with it changes in our mentality and emotional structures. After around five years, I propose, a post-corona Iran will emerge having faced socio-economic, political, national and international tensions. These multiple pressures will bring about an emerging culture.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

BIBLIOGRAPHY

- Azad Armaki, T. (2020). Gof̄tār̄hā-yi dar mowred-e Koronā-ye Irani [Essays on Iranian Coronavirus]. Shafaqna, Retrieved from <https://fa.shafaqna.com>
- Bauman, Z. (Nov. 25, 2019). Prediction of Unpredictables (E. Sabeti, Trans.). *Āsoo*, Retrieved from <https://www.aasoo.org/fa/articles/2459>
- Beeman, W. (2002). Language, status and power in Iran (R. Zolfaghar Moghadam, Trans.). Tehran, Iran: Ney.
- Fakoochi, N. (Apr. 14, 2020). *Post-Corona world: Scenarios ahead. Anthropology and Culture*, Rerived from <https://anthropologyandculture.com>
- Haper, K. (2020). The Coronavirus is accelerating history (M. Tahaminezhad, Trans.). *Anthropology and Culture*, Retrieved from <https://anthropologyandculture.com>
- Harari, Y.N. (Apr. 13, 2020). The World after coronavirus (E. Sabeti, Trans.). *Asoo*, Rerived from <https://www.aasoo.org/fa/articles/2747>
- Hebermas, J. (Apr. 13, 2020). Frankfurter Rundschau Interview with Jürgen Habermas (Eqtesan News, Trans.). Retried from <https://www.eghtesadnews.com>
- Inglis, D. (2012). Culture and everyday life (A. Moradi, Trans.). Tehran, Iran: Tisa. (Original work published 2005)
- Institute for Social and Cultural Studies (2020). *Cultural and social dimensions of Coronavirus disease in Iran*. Tehran, Iran: Author.
- Kim, U., Navjot, B., & Jackson, D. (2020). Life in the pandemic: Social isolation and mental health. *Journal of Clinical Nursing*, 29(15-16), 2756-2757. doi:10.1111/jocn.15290
- Koutlaki, S. A. (2018). The Persian system of politeness and the Persian folk concept of face, with some reference to EFL teaching to Iranian native speakers (Z. Farokhnezhad, & A. Jalilian, Trans.). Tehran, Iran: Elmi va Farhangi. (Original work published 1997)
- Kroeber, A. (1944). Configurations of the culture growth. *The American Historical Review*, 51(1), 92-95. doi: 10.1086/ahr/51.1.92
- Mackey, S. (2001). *The Iranians: Persia, Islam, and The soul of a nation* (Sh. Ruygaran, Trans.). Tehran, Iran: Qoqnoos.
- Mansoorian, Y. (Apr. 20, 2020). *Jaryān-e portalātom-e etelā'āt dar kārzār-e koronā*. *LIZNA*, Retrieved from <https://www.lisna.ir/white-leaf/item>
- Mohamadi, R. (Apr. 6, 2020). Is post-covid-19 possible? *Ensāf News*, Retrieved from <http://www.ensafnews.com>
- Nasravi, M. (2020). Identity representation in quarantine space. *Mehr News Agency*, Retrieved from <https://www.mehrnews.com>
- Sheikh Rezaei, H. (Apr. 7, 2020). Return to the early period? [Interview]. *E'temad Newspaper*, Retrieved from <https://www.magiran.com/article/4028347>

Sorokin, P. A. (2017). *Man and society in calamity* (A. Soltani Nezhad, Trans.). Tehran, Iran: Jāme'ešenāsān.

Tajik, M.R. (2020). Post Corona world. *Mašq-e Now*, Rederived from <http://mashghenow.com>

Zižek, S. (2013). *Welcome the desert of the real* (F. Mohammadi, Trans.). Zanjan, Iran: Hezāre-ye Sevom. (original work published 2002)

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

بحران کرونا و بازانديشی فرهنگي در ايران

نعمت‌اله فاضلی^۱

دریافت: ۱۳۹۹/۰۲/۰۱؛ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۲/۰۷

چکیده

این مقاله تحلیلی فرهنگی از پیامدها و تأثیرات فرهنگی بحران ویروس کرونا در ایران است. در ماه‌هایی که بحران ویروس کرونا شکل گرفته است این پرسش در کانون توجه جامعه و اندیشمندان ایران بوده است که این بحران چه دلالت‌هایی برای شیوه زندگی و فرهنگ در ایران دارد؟ نگارنده در پی ارزیابی این پرسش است. در قسمت مقدمه مقاله هدف و چگونگی و پرسش‌های اصلی مقاله را توضیح داده می‌شود. در قسمت دوم مقاله به تحلیلی از مسئله‌مندی فرهنگ در ایران امروز پرداخته می‌شود و این‌که چگونه ذهنیت جمعی مردم ایران متأثر از بحران ویروس کرونا هوشیار و حساس و شده و به پرسشگری از امور بدیهی و طبیعی فرهنگ می‌پردازد. سپس سه دیدگاه درباره نحوه صورت‌بندی کردن این پرسشگری ارائه می‌شود: (۱) گفتمان تداوم؛ (۲) گفتمان گسست؛ و (۳) گفتمان بازانديشی انتقادی. در قسمت سوم مقاله این گفتمان‌ها شرح داده می‌شود. رویکرد نگارنده به موقعیت کرونایی همسو با گفتمان بازانديشی است. از این‌رو بخش مهم مقاله را به ویژگی‌ها و ابعاد این بازانديشی انتقادی اختصاص داده شده است. نگارنده استدلال می‌کند که انفجار اطلاعات و دانش، آشنایی‌زدایی، بازانديشی در نظام اولویت‌ها، دیجیتالی شدن مضاعف، افزایش توانش تطبیقی، افزایش تقاضای اجتماعی برای دانش، و در نهایت افزایش سوژگی و عاملیت، مجموعه عواملی هستند که گفتمان بازانديشی را شکل می‌دهند. روش نگارنده در این مقاله تحلیل دیدگاه‌های شکل گرفته درباره پیامدهای فرهنگی بحران کرونا در ایران است. در عین حال، از تجربه‌های زیسته و درک‌های شهودی‌ام نیز کمک گرفته‌ام. تجزیه و تحلیل نظری مفاهیم و دیدگاه‌ها یکی از راهبردها برای فهم روایت‌های شکل گرفته از پیامدهای بحران کروناست.

کلیدواژه‌ها: بحران کرونا، پیامدهای فرهنگی، گفتمان تداوم و گسست، بازانديشی انتقادی، فرهنگ در حال ظهور

۱. استاد انسان‌شناسی، پژوهشکده مطالعات اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران

هم اکنون که مشغول نوشتن هشتم گزارشی را ایسپا (مرکز افکار سنجی دانشجویان ایران) منتشر کرده است که نشان می‌دهد بحران کرونا چه تأثیری بر نگرش مردم ایران به دین داشته است^۱. این نظر سنجی که در سطح ملی انجام شده است نشان می‌دهد ۴۸/۴ درصد پاسخگویان اظهار داشته‌اند در این ایام که ویروس کرونا شیوع پیدا کرده است، اهمیت دین و خداوند برای آنها نسبت به قبل تغییری نکرده است. ۴۷ درصد مردم گفته‌اند در ایام کرونا، اهمیت دین و خداوند برای آنها نسبت به قبل بیشتر شده است. فقط ۳/۵ درصد گفته‌اند این اهمیت نسبت به گذشته کمتر شده است. ۱/۱ درصد هم به این سؤال پاسخ ندادند.

فارغ از محتوی و دلالت‌های این گزارش، نکته مهمی را در این گزارش می‌توان دید: این که جامعه و نظام سیاسی ایران در بحران کرونا نسبت به تأثیر بحران کرونا بر اعتقادات و جهت‌گیری‌های دینی مردم حساسیت دارند. مناقشات درباره ابعاد دینی این بحران را می‌توان در شبکه‌های اجتماعی و گفت‌وگوی شهروندان در فضای مجازی نیز مشاهده کرد. همچنین دامنه این مسئله، قلمرو علم را نیز فراگرفت و مناقشه‌ای بر سر طب دینی و پزشکی مدرن نیز شکل گرفت. به علاوه، با گسترش بحران، فضاهای بازنمایی در تمام رسانه‌ها، شبکه‌های اجتماعی و موبایلی و مطبوعات نیز درگیر بحران شد و در نتیجه، بحران کرونا از وضعیت ویروسی به وضعیت نمادینی انتقال یافت که ساختار احساسات و باورهای جامعه و شهروندان را دربرگرفت. شیوه زندگی روزمره مردم نیز متأثر از فاصله‌گذاری فیزیکی و قرنطینه کامل درگیر بحران کرونا شد. با در نظر گرفتن این ابعاد اجتماعی و فرهنگی، این پرسش وجود دارد که بحران کرونا چه نسبتی با شیوه زندگی، باورها، ساختار احساسات، هویت‌ها و ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی مردم ایران دارد؟ آیا این بحران ممکن است گسستی در تاریخ ما باشد یا صرفاً وقفه‌ای کوتاه‌مدت است؟ قصد دارم در این مقاله این موضوع را تحلیل کرده و اهمیت آن را در جامعه نشان دهم.

۱. این نظر سنجی به صورت تلفنی و با جامعه آماری افراد بزرگسال (بالای ۱۸ سال) در سطح ملی و حجم نمونه ۱۵۶۳ در تاریخ ۲۴ تا ۲۷ فروردین ۱۳۹۹ اجرا شده است.

فارغ از این که بتوانیم پاسخ قطعی به این پرسش دهیم، توجه به اهمیت این موضوع روشن‌کننده برخی از ویژگی‌ها و حساسیت‌های جامعه ایران است. بنابراین، ابتدا اهمیت این مسئله را شرح می‌دهم. استدلال من این است که بحران کرونا فرهنگ جامعه ما را مسئله‌مند ساخته است. سه دیدگاه درباره مسئله‌مندی فرهنگ امروز ایران تحت‌تأثیر بحران کرونا را از هم متمایز کرده و آنها شرح می‌دهم. این سه دیدگاه عبارت‌اند از: ۱) دیدگاه تداوم‌گرایان که معتقدند بحران و ویروس کرونا هیچ تأثیر پایداری بر فرهنگ در جامعه ایران نمی‌گذارد؛ ۲) دیدگاه گسست‌گرایان که معتقدند فرهنگ در جامعه ایران با تغییرات ساختاری مواجه خواهد شد؛ ۳) دیدگاه بازاندیشی انتقادی که بر این باورند که در دوره پساکرونا لاجرم سیاست‌های فرهنگی و کنش‌های روزمره و باورهای جمعی در زمینه گوناگون با چالش و نقد روبه‌رو شده و دیگر امور مانند سابق نخواهد بود.

البته این بازاندیشی لزوماً به معنای تغییرات ساختاری نیست، اما زمینه معنایی کنش‌ها و باورهای جمعی در دراز مدت تغییر خواهد کرد. اکنون که می‌نویسم جهان و جامعه ما درگیر بحران است و بشر در میانه کارزار کروناست. قطعاً نمی‌توان به‌طور روشن و دقیق پیامدهای این بحران را توضیح داد و به قول هابرماس «در حال حاضر هیچ متخصصی وجود ندارد که بتواند با اطمینان پیامدها را به شکل کامل پیش‌بینی کند. کارشناسان علوم اقتصادی و اجتماعی باید از پیش‌بینی‌های غیردقیق و نادرست خودداری کنند. در حال حاضر، تنها می‌توان گفت: «هیچ‌گاه تا به امروز چنین آگاهی نسبت به جهل و اجبارمان در شرایط زندگی تحت شرایط نامعلوم نداشته‌ایم» (هابرماس، ۱۳۹۹). من هم در اینجا نمی‌خواهم چیزی را به‌طور دقیق پیش‌بینی کنم ولی می‌توان براساس شواهد و مشاهدات تاریخی و تجربی موجود حدس‌های معقولی ارائه کرد و چشم‌اندازی از پویایی‌های فرهنگی جامعه ایران در پرتو این همه‌گیری شکل داد. همه‌گیری‌ها مقوله‌ای از بیماری‌ها هستند که آینه‌ای در برابر نوع بشر قرار داده و به آن‌ها نشان می‌دهند که واقعاً کیست‌اند.

پیش‌فرض بنیادی من در این مقاله این سخن فرانک اسنودن مورخ پزشکی و مؤلف کتاب همه‌گیری‌ها و جامعه: از طاعون سیاه تا زمان حال (۲۰۲۰) است که می‌گوید: «بیماری‌های همه‌گیر به رابطه ما با فناپذیری، مرگ، و زندگی مربوط می‌شوند. آن‌ها هم‌چنین بازتاب روابط ما

با محیط‌اند - محیط مصنوعی که خلق می‌کنیم و محیط طبیعی که واکنش نشان می‌دهد. آن‌ها نشان‌دهنده روابط اخلاقی ما با سایر انسان‌ها هستند، امری که امروزه کاملاً مشهود است».

۲. کرونا و مسئله‌مندی مضاعف فرهنگ

از دوران بسیار دور همواره این نظریه مطرح بوده است که فجایع و مصیبت‌های جمعی از جمله عوامل پویایی‌های اجتماعی و فرهنگی هستند. ابن‌خلدون در کتاب مشهور خود با عنوان مقدمه بر این باور بود که «بلا یا مؤلفه جدایی‌ناپذیر فروپاشی تمدن‌ها بودند» (به نقل از هارپر، ۱۳۹۹). این نظریه را پیتریم سورکین مبنای مطالعه‌ای دقیق و تجربی قرار داد. پیتریم سورکین نظریه پرداز و جامعه‌شناس کلاسیک در کتاب انسان و جامعه در فاجعه با مطالعه گسترده تجربه بشر در طول تاریخ می‌نویسد: «در میان بلایا و فجایع متعدد و متنوعی که برای بشر اتفاق افتاده‌اند، چهار فاجعه از میان آنها، که احتمالاً بیشترین تکرار را داشته‌اند و به شکلی، مخرب‌ترین، وحشتناک‌ترین و هم‌زمان، آموزنده‌ترین و درخور توجه‌ترین بوده‌اند عبارت‌اند از: جنگ، انقلاب، قحطی و طاعون» (سورکین، ۱۳۹۶، ۱۴). منظور سورکین از طاعون همه انواع اپیدمی‌هاست. او می‌نویسد: «طاعون، تیفوس، تب، آنفلونزا، آبله و دیگر بیماری‌های سخت، عواطف، هیجان‌ات و احساسات قربانیان خود را تغییر می‌دهند و این نیازی به اثبات ندارد» (همان، ۲۲). سورکین در انتهای مطالعه تاریخی و جامعه‌شناختی سترگش به این نتیجه می‌رسد که «فاجعه بر کل زندگی اجتماعی فرهنگی» اثر می‌گذارد (همان، ۱۶۳). سورکین استدلال می‌کند که «فاجعه کل یک فرهنگ را در قالب تصویر خود در می‌آورد». او معتقد است وقتی فاجعه رخ می‌دهد «به نقطه کانونی توجه در علم و هنر، دین و اخلاق و زمینه‌های دیگر تبدیل می‌شود» (همان). سورکین استدلال می‌کند که «فاجعه در همه زمینه‌های فرهنگ ویرانگر است و در جنبه‌های دیگر، نیرویی تحریک‌کننده و سازنده را برای ساختن یک رنسانس فرهنگی اثبات می‌کند» (همان، ۱۶۶).

۱. چوتر، ایزاک (۱۳۹۹) مصاحبه با فرانک اسنودن با عنوان «بیماری‌های دنیاگیر چگونه تاریخ را تغییر می‌دهند». ترجمه هامون نیشابوری. سایت آسو. ۲۵ اسفند ۱۳۹۸

سورکین مطالعاتش را در سال ۱۹۴۲ انجام داد و تمام مثال‌های او تاریخی و متعلق به قرون گذشته است. آلفرد کروبر انسان‌شناس کلاسیک نیز در مطالعات بزرگ و مشهورش با عنوان ترتیبات رشد فرهنگ که در ۱۹۴۴ منتشر کرد نشان می‌دهد که فاجعه‌ها و مصائب جمعی نقش مهمی در خلاقیت‌های علمی، فناورانه و تحولات سیاسی و اجتماعی در تاریخ داشته‌اند. اما پرسش مهمی در اینجا وجود دارد: آیا در بستر کنونی جامعه انسانی نیز فاجعه‌ها می‌توانند نیروی محرکه و مولد تحولات بزرگ به‌ویژه تحولات فرهنگی باشند یا خیر؟ باید در نظر گرفت که امروزه ما در زمانه امپراتور ژوستینین و ساسانیان قرار نداریم که طاعون دو قرن شیوع پیدا کند و زمینه سقوط امپراتوری بیزانس را فراهم سازد. یا در دوران طاعون سیاه در نیمه قرن چهاردهم میلادی قرار نداریم که طاعون دو قرن بر سرنوشت بشر مستولی شود و عاقبت زمینه زوال شیوه زندگی فنودالی در اروپا را مهیا کند. موقعیت جهان حتی با سال‌های ۱۹۱۸ تا ۱۹۱۹ که آنقلوانزای اسپانیا بیش از پنجاه میلیون را کشت نیز کاملاً متفاوت است. همان‌طور که کایل هارپر^۱ مورخ اپیدمی‌ها می‌نویسد:

عالم‌گیری‌های دوران پیشامدرن از این روی ویرانگر بودند که جوامع پیشامدرن در برابر بحران‌های مرگومیر و تأثیرات جمعیتی‌اش آسیب‌پذیر بودند. جوامع پیشاصنعتی عموماً فقیر بودند. مردمانی که با حداقل معیشت زندگی می‌کنند بیشتر مستعد ابتلا به بیماری‌های عفونی هستند علاوه بر عدم شناخت میکروب‌ها، این جوامع، از پاسخ‌های مفید یا دانش معالجه بیماری‌های عفونی برخوردار نبودند (هارپر، ۱۳۹۹).

ما در دوره‌ای هستیم که با پیشرفت‌های چشم‌گیر علمی بشر می‌تواند ویروس‌ها بشناسد، وسایل ارتباطی و شبکه‌های اجتماعی و رسانه به‌سرعت جهان را آگاه می‌سازد. نهادهای ملی و بین‌المللی قدرتمند در جهان شکل گرفته‌اند و میلیون‌ها انسان دانش آموخته وجود دارد. طبیعتاً در چنین جهانی نمی‌توان تصور کرد که اپیدمی‌ها و پاندمی‌ها همان تأثیرات را در جامعه بشری برجای بگذارند که در طول تاریخ گذشته برجای گذاشته‌اند. درعین حال نمی‌توان پذیرفت که پاندمی کرونا با توجه به ابعاد گسترده جهانی و ملی که

1. Kyle Haper

تاکنون داشته است فاقد پیامدهای مشخص برای ملت‌ها باشد. کایل هارپر با تکیه بر مطالعات گسترده تاریخی‌اش در زمینه اپیدمی‌ها درباره پیامدهای کووید-۱۹ می‌نویسد:

این بیماری، که منجر به مرگ‌ومیر بسیار کمتری نسبت به بیماری‌های عادی تاریخ خواهد شد، بازتاب‌های زیادی خواهد داشت. تأثیرات اجتماعی، اقتصادی و احتمالاً ژئوپلیتیکی کووید-۱۹، شیوع آنفولانزای بسیار خطرناک سال ۱۹۱۸ را تحت‌الشعاع قرار خواهد داد. این بیماری جدید به قلب نظم جهانی ما ضربه وارد می‌کند و عرصه‌های تازه‌ای را خواهد گشود. این نخستین بیماری همه‌گیر جهانی در عصر رسانه‌های اجتماعی و عصر قطب‌بندی فرهنگی و سیاسی ما است و زیبایی‌شناسی و احساس خاص خود را دارد (هارپر، ۱۳۹۹).

بر این اساس می‌توان پرسید آیا پاندمی کرونا هم مانند جنگ، انقلاب، قحطی و طاعون می‌تواند احساسات و افکار بشری را تغییر دهد؟ به‌طور قطع، پیامدهای کرونا هم جنبه‌های جهانی دارد هم جنبه‌های ملی و محلی. عوامل ملی و محلی همواره نقش مهمی در کیفیت و چگونگی بر ساخت‌شدن پدیده‌ها ایفا می‌کنند. برخی محققان از «کرونا‌ی ایرانی» سخن می‌گویند (آزاد ارمکی، ۱۳۹۹). با توجه به ابعاد گسترده اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی این پاندمی این پرسش وجود دارد که کرونا در شیوه زندگی و الگوهای فرهنگی ایرانیان تغییری ایجاد می‌کند؟ آیا فرهنگ ایرانی با گسست تاریخی مواجه می‌شود؟

این پرسشی است که توجه بسیاری از اندیشمندان و نخبگان ایرانی را معطوف به خود کرده است. به نظر می‌رسد که ویروس کرونا نه تنها جسم فردی بلکه روح و روان جمعی ما را هم در معرض تهدید قرار داده است. فرهنگ در جامعه امروز ما با «موقعیت مسئله‌مندی مضاعف» روبه‌رو شده است. منظور از «مسئله‌مندی مضاعف» این است که تا پیش از بروز و ظهور ویروس کرونا و بحران آن، جامعه ایران درگیر پرسش‌های جدی درباره الگوهای فرهنگی و شیوه زندگی خود بود و نه تنها اندیشمندان بلکه مردم عادی نیز در گفت‌وگوهای روزمره فردی و جمعی خود بسیاری از باورهای دینی، آئینی و فرهنگی‌شان را در معرض چون‌وچرا قرار داده بودند؛ اما با ظهور بحران کرونا موقعیتی شکل گرفته است که این پرسشگری شدت و عمومیت بیشتری یافته و عده بیشتری با فرهنگ و شیوه

زندگی‌شان درگیری پیدا کرده‌اند. پرسش فرهنگ برای جامعه ایران در موقعیت بحران پاندمی کرونا اهمیت چشم‌گیری پیدا کرده است و حجم عظیمی از گفتارها در این زمینه خلق و نشر شده است.

مروری بر گفت‌وگوهایی که در دوره بحران انجام شده است نشان می‌دهد که برای همه جوامع، دگرگونی‌های اقتصادی و سیاسی بیش از دگرگونی فرهنگی اهمیت دارد.^۱ در اغلب جوامع، نگرانی‌ها و نقدهای اصلی و محوری‌شان معطوف به پرسش‌های اقتصادی و سیاسی است. این‌که نظام سرمایه‌داری به کجا خواهد رفت و این بحران جوامع سرمایه‌داری و بازار محور را چگونه و تا چه میزان دگرگون خواهد کرد. همچنین پرسش سیاسی و چگونگی نظام روابط قدرت در سطح جهانی و ملی، بحث جدی دیگری است که اندیشمندان جهانی آن را در کانون بحث‌های خود قرار داده‌اند. در ایران نیز پرسش اقتصادی و سیاسی وجود دارد و نگرانی‌ها درباره معیشت، فقر، بیکاری، نابرابری‌ها و نابسامانی‌ها سیاسی در رسانه‌ها و مطبوعات به‌نحو جدی شکل گرفته است. اما به گمان من پرسش فرهنگ، اگر نگویم بیشتر، حداقل هم‌عرض و برابر پرسش سیاسی و اقتصادی، دغدغه اندیشمندان و حتی شهروندان ایرانی است. از این‌رو باید دید این پرسش چه ابعادی دارد و ریشه‌های آن کجاست، و مهم‌تر این‌که این پرسش چگونه صورت‌بندی می‌شود و چرا فرهنگ برای جامعه ایرانی چنین اهمیت و جایگاهی دارد.

۳. مسئله فرهنگ و کرونا

این‌که چرا پرسش فرهنگ واجد اهمیت جدی برای ماست، بیان‌کننده و افشاکننده نکات مهمی در این زمینه است. اهمیت این پرسش برای جامعه ایران ابعاد گسترده‌ای دارد.

۱. در این زمینه می‌توان به دو کتاب زیر توجه کرد. این دو کتاب مجموعه‌ای از گفتارهای اندیشمندان برجسته امروزی در زمینه کروناست:

- ثابتی، عرفان (۱۳۹۹). ما و کرونا: صعب‌روزی، بوالعجب‌کاری، پریشان‌عالمی (گردآوری و ترجمه: عرفان ثابتی). تهران: نشر آسو.

- ژویک، اسلاوی؛ آگامبن، جورجو، نانسی، ژان لوک؛ بدیو، آلن؛ و مالاپو، کاترین (۱۳۹۹). ویروس کرونا و فیلسوفان (مترجم: صالح نجفی و دیگران). تهران: تر یازدهم.

نخست، در ایران امروز فرهنگ تنها شیوه زندگی نیست، بلکه روابط قدرت و فرهنگ چنان در هم تنیده شده‌اند که هر تغییر فرهنگی می‌تواند گفتمان سیاسی و شیوه حکمرانی و سامان سیاسی کشور را تغییر دهد.

دوم، بحران کرونا به طور مستقیم زندگی روزمره و آئینی همه شهروندان را متأثر ساخته است. جامعه ایرانی، که با تورم مناسکی روبه‌روست، به طور طبیعی به تعلیق درآمدن آئین‌ها تأثیر عمیقی بر ساختار عواطف و نظم زندگی روزمره آنها می‌گذارد. «تعلیق آئینی» که در بحران کرونا انجام شد و اجرای تمامی آئین‌های ملی و دینی جمعی را متوقف ساخت، ابعاد گسترده‌ای بر تأثیرات فرهنگی کرونا گذاشته است.^۱

سوم، شکل‌گیری موقعیت «قرنطینه خانگی» و خانه‌نشینی، که برای مدت نسبتاً طولانی ادامه یافت، می‌تواند بازناندیشی‌ها و تأملات فردی در افراد ایجاد کند. ضمن این‌که نهاد خانه و خانواده نیز در این وضعیت در معرض تجربه تازه‌ای قرار گرفت.^۲

چهارم، در کنار عوامل بیان‌شده باید بر نقش جدی نهاد دانشگاه در اهمیت یافتن فرهنگ و نظام معنایی در ایران امروز نیز توجه داشت. ایران امروز «جامعه‌ای دانشگاهی» است که چهارده میلیون دانشگاهی و نزدیک به چهار میلیون دانشجو دارد. این جمعیت پرشمار دانشگاهی با دسترسی به رسانه‌ها، شبکه‌های اجتماعی و موبایل و به کمک عکس‌ها و کلمات، به تولید گفتار انبوه و شکل گسترده و توده‌واری از «اندیشه‌ورزی جمعی» و گفت‌وگوی اجتماعی مشغول هستند. در موقعیت‌های بحرانی، اضطراب‌ها، تنش‌ها و چالش‌های فردی و اجتماعی، باعث می‌شود که افراد از طریق تمام امکان‌هایی که در اختیار و دسترس دارند به ابراز خود و بیان نگرانی‌ها، دغدغه‌ها و چالش‌ها و تنش‌هایشان پردازند. موقعیت اضطرابی پاندمی کرونا جمعیت دانشگاهی را، که به دانش‌های گوناگون طبیعی و انسانی و اجتماعی آشنا و آگاه بودند، به سوژه‌های خلاق و سخنگو تبدیل کرد. در نتیجه

۱. در این یادداشت این موضوع را تحلیل کرده‌ام:

فاضلی، نعمت‌الله (۲۵ اسفند، ۱۳۹۹). وضعیتی استثنایی به نام تعلیق آئین. سایت پنجره. <https://tegra.ph/>

۲. در یادداشت زیر این موضوع را تحلیل کرده‌ام:

فاضلی، نعمت‌الله (۳ فروردین، ۱۳۹۹). به خانه برمی‌گردیم اما به کدام خانه؟. سایت پنجره. <https://tegra.ph>

انبوهی از ایده‌ها، نمادها، نشانه‌ها و بحث‌ها درباره زندگی، انسان، مرگ، جامعه، سرشت و سرنوشت فردی و جمعی در میان ایرانیان خلق و منتشر شد. طبیعتاً این فضای گفت‌وگویی و اندیشه‌ورزی جمعی، فرهنگ و شیوه زندگی را مسئله‌مند ساخت.

بنابراین، نه تنها اندیشمندان و نظریه‌پردازان و متخصصان، بلکه شهروندان عادی در موقعیت کرونایی خود را درگیر پرسشگری و چون‌وچرا کردن و پرسیدن از سویه‌ها و سایه‌های فرهنگی و اجتماعی دور و نزدیک بحران کرونا کردند. این پرسشگری‌ها نه تنها ریشه در علایق فکری و معنوی شهروندان داشت، بلکه تا حدود زیادی ناشی از واقعیت‌های عینی و مادی است که انسان در نتیجه به‌تعلیق درآمدن زمان، مکان و موقعیت با آن روبه‌روست. تعطیلی نظام آموزشی، و آموزش عالی^۱، و نیمه‌تعطیل شدن فعالیت‌های شغلی، دور شدن از خیابان و فضاهاى شهری، درگیر شدن با نگرانی‌ها و اضطراب‌های ناشی از خطر مرگ، و همچنین بحران‌های اقتصادی و بیکاری و خسارت‌های مادی و جانی که افراد می‌بینند، اینها همه لاجرم افراد را به تأمل و گفت‌وگوی درونی وامی‌دارد. به نظر می‌رسد که انسان ایرانی در مواجهه با این بحران بیش از گذشته متوجه اهمیت و معنای زندگی شده است و در صورت تداوم این بحران می‌توان انتظار داشت نوعی انقلاب زندگی یا سیاست زندگی در جامعه ایرانی شکل بگیرد^۲.

در نهایت معتقدم اهمیت یافتن فرهنگ برای ایرانی‌ها تا حدودی ریشه تاریخی نیز دارد. ساندرامک‌کی در کتاب ایرانی‌ها با مرور گسترده تاریخ ایران از هخامنشیان تا امروز نشان می‌دهد که ایرانی‌ها همواره درگیر پرسش فرهنگ بوده‌اند، پرسش از این‌که چگونه مؤلفه‌های تاریخی و معاصرشان را به‌شیوه‌ای مناسب درهم آمیزند. این تلاش به‌ویژه هنگام بحران‌ها اهمیت بیشتری داشته است (مک‌کی، ۱۳۸۰).

۱. در یادداشت زیر این تغییرات را تحلیل کرده‌ام:

فاضلی، نعمت‌الله (۲۵ فروردین، ۱۳۹۹). تغییرات جامعه ایرانی در پسا کرونا. خبرگزاری فرارو. قابل‌بازیابی در <https://fararu.com/fa/news/436302>

۲. در یادداشت زیر این تغییرات را تحلیل کرده‌ام:

فاضلی، نعمت‌الله (۶ مهر، ۱۳۹۸). کرونا و انقلاب زندگی: سیاست زندگی، سیاست فرهنگی و بیماری. خبرگزاری، قابل‌بازیابی در <https://www.mehrnews.com/news/4861910>

با توجه به این واقعیت‌ها، از همان ابتدای شکل‌گیری بحران کرونا این احتمال یا فرضیه را مطرح کردم که بحران کنونی ممکن است «ترومای فرهنگی» باشد که توانایی ایجاد تحوّل در برخی بنیادهای شناختی، معرفت‌شناختی و به‌طورکلی فرهنگی را دارد.^۱ در جای دیگری نشان داده‌ام که گفتارهای شکل‌گرفته در موقعیت بحران کرونا در ایران را می‌توان در مسیر کلی مناقشات بر سر چگونگی تجدّد در ایران صورت‌بندی کرد و آنها را در سه گفتمان مدرنیستی رادیکال، ضد‌مدرنیستی و نوسازی انتقادی طبقه‌بندی کرد.^۲

اما اگر بخواهیم از منظر تغییرات فرهنگی که در فضای نمادین و زندگی روزمره انسان و جامعه ایرانی تأثیرات بحران کرونا را ارزیابی و تحلیل کنیم می‌توان سه رویکرد را در نظر گرفت: نخست، هیچ تغییری انجام نمی‌شود و بعد از مدت کوتاهی که بحران پایان یافت، روندهای گذشته بازتولید و تکرار خواهند شد. برخی محققان ایرانی چنین دیدگاهی را قائل هستند. می‌توان این دیدگاه را «گفتمان تداوم» نامید. در مقابل می‌توان این رویکرد را در نظر گرفت که تغییرات ساختاری به‌وجود می‌آید و جامعه و فرهنگ در ایران با شکلی از گسست یا رخداد روبه‌رو خواهد شد. برخی محققان نیز همین رویکرد را بیان کرده‌اند. اما رویکرد سوم این است که بحران کرونا فرصت بزرگی برای تأمل و بازاندیشی انتقادی درباره الگوها و شیوه‌های زندگی ایجاد کرده و این بازاندیشی ادامه خواهد یافت. فرهنگ در جامعه درگیر پرسش‌ها و چون‌وچراهایی خواهد شد. می‌توان این را نیز «گفتمان بازاندیشی انتقادی» نامید. این که آیا این بازاندیشی‌ها در نهایت ساختارها را عمیقاً تغییر می‌دهند یا نه اهمیت چندانی ندارد زیرا بعد از بحران کرونا فضای معنایی و ذهنیت جمعی انسان و جامعه ایرانی در تمام زمینه‌های دینی، آئینی، فکری و فلسفی هرگز مطابق گذشته نخواهد بود. در ادامه این مقاله به تشریح این سه گفتمان می‌پردازم.

۱. در یادداشت زیر این تغییرات را تحلیل کرده‌ام:

فاضلی، نعمت‌الله (۱۳ اسفند، ۱۳۹۸). ترومای فرهنگی کرونا. روزنامه همشهری. قابل‌بازرسی در <http://newspaper.hamshahrionline.ir/id/96402>

۲. در یادداشت زیر این تغییرات را تحلیل کرده‌ام:

فاضلی، نعمت‌الله (۳۱ فروردین، ۱۳۹۹). مواجهه‌های فکری با بحران کرونا در ایران. روزنامه همدلی. قابل‌بازرسی در <http://www.hamdelidaily.ir/?post=2834>

۱-۳. گفتمان تداوم

برخی محققان بر این عقیده‌اند که در الگوهای فرهنگی و زندگی روزمره ایرانی در چشم‌انداز بلندمدت تغییر جدی ایجاد نخواهد شد و بعد از پایان بحران، انسان ایرانی تحت تأثیر عادت‌های دیرینه و میل به مصرف و ذهنیت جمعی ناخودآگاهش، همان راهی را خواهد رفت که تاکنون رفته است. محمدرضا تاجیک (۱۳۹۹) از جمله این محققان است. او می‌نویسد:

کرونا می‌آید و می‌رود، بیمار می‌کند، می‌کشد، اقتصاد را به هم می‌ریزد، انبوهی را بیکار می‌کند، بحران‌های اجتماعی و سیاسی موضعی و متوالی و مترکام بسیاری را ایجاد می‌کند، و متعاقباً سبک‌های زندگی، منش و خویگان و شخصیت آدمیان را، و شیوه‌های مدیریتی آنان را تغییر می‌دهد، اما در مورد ایران و ایرانیان این «متعاقباً» به یکباره غیبت می‌زند و دولت و ملت ایرانی هم‌چنان کپی برابر اصل و دست‌نخورده باقی خواهند ماند. انسان ایرانی ممکن است با کرونا به جهان دیگر پرتاب شود، اما از زیست‌جهان ایرانی اش هرگز.

استدلال تاجیک این است که تغییر پایدار در الگوهای کنش روزمره نیازمند طی کردن فرایند طولانی و گسترده‌ای است و شوک‌ها و بحران‌هایی مانند کرونا ظرفیت ایجاد چنین تغییری را ندارد. از دیدگاه تاجیک ما زمانی می‌توانیم از تغییر در فرهنگ صحبت کنیم که ابعاد مسئله‌مند زندگی و کنش‌های شهروندان تغییر کند. تاجیک در این زمینه تنها نیست، بسیاری از مردم عادی و محققان هستند که ایجاد تغییر را دور از انتظار می‌دانند. حتی برخی استدلال می‌کنند که نه تنها تغییر سازنده‌ای ایجاد نمی‌شود بلکه این امکان هست که وضعیت نامناسب‌تر نیز بشود. برای مثال، ناصر فکوهی (۱۳۹۹) استدلال می‌کند که محتمل‌ترین سناریو برای آینده تداوم وضع پیشاکرونا و حتی وخیم‌تر شدن موقعیت انسان‌هاست. او می‌نویسد:

تداوم وضع موجود با گسترش نولیبرالی و وخامت نسبی اندک و تدریجی. در این سناریو شاهد پایان نسبتاً سریع و بازگشت به موقعیت پیشین با ادعای دروغین ظاهرشدن «جهان

پساکرونا» خواهیم بود. این موقعیت را شاید با توجه به جهانی که نولبرالیسم در پنجاه سال اخیر ساخته و مشخصه‌اش میلیاردها مردم فقیر، میلیون‌ها بیمار و ناتوان و گرسنه و مهاجران در مانده و پهنه‌های مخروبه، و هزاران تن افراد فاسد، دزد و کلاهبردار و زورگو که در سلسله‌مراتب‌های مختلف به‌مثابه «مستولان» سیاسی، مأمور کنترل و حفظ این شرایط ضدانسانی و ضدطبیعت در رأس امور قرار گرفته‌اند، موقعیتی با احتمال بالاتر از مورد نخست دانست؛ و حتی شاید با توجه به چنین جهانی، این محتمل‌ترین سناریو باشد. در این سناریو، همچون فجایع دیگری که در صد سال اخیر اتفاق افتاده است، در فاصله ۱۸ ماه آینده و شاید هم زودتر شاهد بازگشت به شرایطی به‌مراتب بدتر از پیش از فاجعه کرونا خواهیم بود؛ یعنی گسترش فقر و گرسنگی و جنگ یا تنش‌های خشونت‌آمیز سیاسی یا مدنی برای اکثریت مطلق جهان و زندگی پرتجمل برای فرادستان با بیشترین مصرف‌گرایی، باز هم به شکل پیشین و با سپردن کلید راهگشایی «ارزانی» به یک دولت اقتدارمدار و غیرقابل‌پیش‌بینی نظیر چین البته با ادعای «تغییر ضروری در رفتارهای روزمره». در این حالت مهم‌ترین خصوصیت «جهان پساکرونا» در خلاصه‌شدن آن در گروهی از گفتارها و شاید برخی از عادات بهداشتی در کشورهای ثروتمند خواهد بود، تغییر برخی از مقررات و حتی ایجاد گروهی از نوآوری‌ها برای «رصد کردن» بیماران با هدف «طرد» بهتر آن‌ها از سیستم اجتماعی.

برخی نیز امکان فهم تغییرات آینده را ناممکن یا بسیار دشوار می‌دانند و درعین حال، این امکان را هم بعید می‌دانند که جامعه ایران با چرخش تاریخی مواجه شود که بتوان آن را پساکرونا دانست. رحیم محمدی از جمله این محققان است. او این پرسش را طرح می‌کند که «آیا پساکرونا ممکن است؟!». وی معتقد است که نمی‌توان از پساکرونا صحبت کرد، زیرا «در نوشته‌های دانشگاهی دقیقی و علمی زمانی استعمال می‌شود که نویسنده در «سیر عادی زمانه» و در «نظم رایج جامعه» گسستی بنیادی ببیند یا حدس بزند. نظم جمعی کنونی جوامع و جهان هر چه باشد، از یک زمانی از تاریخ، مثلاً پس از جنگ جهانی دوم آغاز شده است و به‌مثابه ترتیبات و ساختارها و نهادها و مناسبات و الگوهای عملی در جوامع و جهان تثبیت شده است و معیار خیلی از امور واقع است و این نظم همواره کنشگران را فرامی‌خواند تا بر حسب آن عمل کنند و تصمیم بگیرند و سخن بگویند. آیا می‌توان در این لحظه با اطمینان ادعا کرد بحران جهانی کرونا موجب شده است

تا سستی و فتور اساسی در این نظم و روند پیدا شود و انسان‌ها و دولت‌ها دیگر تمایلی ندارند به دعوت‌های این نظم و روند پاسخ مثبت دهند؟» (محمدی، ۱۳۹۹).

۲-۳. گفتمان گسست

در مقابل دیدگاه تداوم وضع پیشین، می‌توان دیدگاهی را در نظر گرفت که تغییرات بنیادین برای ذهنیت و ساختارها و حتی سیستم‌ها فرض می‌کند. در این دیدگاه آزادارمکی از چشم‌اندازی جامعه‌شناختی استدلال می‌کند که «سرنوشت ایران به سرنوشت جامعه جهانی بستگی دارد. از آنجا که جهان در کل درگیر کرونا می‌باشد، هر تغییری در هر یک از این دو جهان، راهی در تغییر دیگری خواهد بود. بدین لحاظ، ایران هم به واسطه کنشگری خودش و هم نوع کنشی که در جهان غیر ایرانی صورت می‌گیرد، دچار تحول بنیادین خواهد شد (آزادارمکی، ۱۳۹۹، ۱۴). ازدیدگاه او «کرونا به‌عنوان جریانی اجتماعی فراگیر و جهانی با ابعاد منطقه‌ای و ملی، جهان معاصر را با طرح چالش‌های متعدد (اجتماعی، زیست بومی، اقتصادی، فرهنگی، انسانی، مدیریتی، و ...) در مسیر تغییرات بنیادین قرار داده است (آزادارمکی، ۱۳۹۹، ۲۶).

برخی نیز بحران کرونا را همچون «رخداد» بزرگ می‌دانند که نه تنها در ایران بلکه تمام جهان را با گسست مواجه کرده است. بهمن نامور مطلق معقد است «شاید ما هیچ رخداد بزرگی در این دهه‌های اخیر به گستردگی کرونا نداشته‌ایم. چرا که کرونا نه صرفاً درباره اشخاص یا شهرها، که دنیا را به پیش و پس از خود تقسیم کرده است. بنابراین، کرونا یک ابررخداد است و جهان پس از کرونا کاملاً متفاوت خواهد بود» (نامور مطلق، ۱۳۹۹). استدلال نامور مطلق این است که کرونا در معنای دقیق و فلسفی کلمه رخداد است، و رخدادها جهان ما را با گسست روبه‌رو می‌کنند. یکی از جنبه‌های رخدادی کرونا اینست که این ویروس جهان را برای بشر ناامن کرده است. «جهان ناامن تأثیرات زیادی بر سلامت روان، روابط انسان‌ها، نگاه، نگرش و اخلاق می‌گذارد و کرونا بیش از هر چیزی ما را دچار این حس ناامنی در جهان کرده است و این ناامنی جنبه‌های گوناگونی دارد. ناامنی نسبت به دیگری یکی از مهمترین آنهاست. ما نسبت به دیگری بی‌اعتماد شده‌ایم که نکنند او ناقل باشد. بنابراین، انسان‌ها به حلقه‌های کوچک‌تر با به فردیت خودشان پناه برده و همه به دنبال پناهگاه خواهند بود. و این خود رویدادی سترگ است» (همان).

۳-۳. گفتمان بازاندیشی

رویکردی که من پیشنهاد می‌کنم این است که بحران کرونا ممکن است گسستی در تاریخ ایران ایجاد نکند، و در عین حال نمی‌توان تصور کرد که این بحران، با توجه به تأییراتی که تا این لحظه داشته است، در آینده هیچ بازتابی در ذهنیت جمعی انسان ایرانی به جای نگذارد. این بازتاب لزوماً به معنای تغییرات ساختاری در کوتاه مدت نیست، اما زمینه معنای تازه‌ای برای اندیشیدن به بدیل‌ها و همچنین نقد وضع موجود فراهم می‌سازد. در ادامه بحث می‌خواهم این رویکرد را توضیح دهم.

مخيله اجتماعي^۱ ما لاجرم متأثر از بحران کرونا خواهد شد. بحران کرونا لاجرم تغییراتی را در زمینه‌های گوناگون اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایجاد می‌کند. مهم‌ترین تحول را می‌توان «شکل‌گیری پرسش‌های مهم در ذهنیت جمعی دانست». در چشم‌اندازی کلی این پرسشگری چیزی نیست جز اندیشیدن به بدیل‌های تازه در برابر تمام یا اغلب اموری که تاکنون به آنها خو و عادت کرده‌ایم. حسین شیخ رضایی توصیف جذاب و روایت روشنی از این پرسش‌ها طرح می‌کند. او می‌گوید بحران کرونا انسان امروز را در وضعیت «بازگشت به حالت اولیه یا پایه^۲» قرار داده است، وضعیتی که «مقدار زیادی از چیزهایی را که تمدن و تکنولوژی برای ما فراهم آورده از دست داده‌ایم و به حالت‌های مرزی یا اولیه زندگی بازگشته ایم» (شیخ‌رضایی، ۱۳۹۹).

این وضعیت «باعث می‌شود موارد زیادی که قبلاً در زندگی اجتماعی خود مفروض می‌دانستیم و شکلی آشنا برای ما داشتند، زیر سؤال بروند». یعنی «چیزهایی که قبلاً برای ما مفروض بوده است زیر سؤال می‌رود و این پرسش پدید می‌آید که آیا این‌ها نمی‌توانست شکل‌های دیگری داشته باشد و آیا ما بعد از این نمی‌توانیم به آن شکل‌های بدیل فکر کنیم». در این وضعیت مردم از خود می‌پرسند: «آیا این شکل تازه بهتر یا بدتر نیست؟ آیا نمی‌شود سرعت زندگی را گرفت؟ آیا نمی‌توان مصرف را کم نگه داشت؟ آیا نمی‌توان به

1. social imaginary
2. back to basics

مفهوم روابط انسانی جور دیگری نگاه کرد؟ آیا نمی‌شود راجع به اوقات فراغت به‌نحو دیگری اندیشید؟ (همان).

این رویکرد را من «گفتمان بازاندیشی انتقادی» می‌نامم. اکنون نمی‌توان با تکیه بر داده‌های مطمئن و تجربی در این زمینه سخن گفت؛ اما برخی نکات کاملاً روشن است. می‌توان از روی واقعیت‌های آشکار کنونی و بر مبنای تحلیل نظری برخی از این واقعیت‌ها را نشان داد. با توجه به هدف این مقاله که صرفاً تکیه بر تحلیل فرهنگی بحران کروناست، در ادامه زمینه‌ها و واقعیت‌هایی که ممکن است این بازاندیشی فرهنگی را مهیا سازد توضیح می‌دهم.

۴. انفجار دانش

بحران کرونا در بستر جهان مجازی شده و سیاره‌ای شده دنیای کنونی رخ داد. این جهان فرصت و امکان این را می‌دهد که در زمان کوتاه و در شعاع تمام جهان بی‌نهایت اطلاعات به‌صورت ارزان و رایگان و آسان خلق و انتشار یابد. بحران کرونا ذخیره عظیمی از اطلاعات، تحقیقات و تحلیل‌ها از رشته‌ها و چشم‌اندازهای گوناگون را در دسترس همگان قرار داد. این حجم بی‌انتهای اطلاعات و دانش از طریق رسانه‌ها، مطبوعات، شبکه‌های اجتماعی و موبایلی و به کمک شبکه جهانی اینترنت در اختیار جهانیان قرار گرفت. یزدان منصوریان متخصص علم دانش‌شناسی و اطلاعات در زمینه انفجار اطلاعات و دانش در بحران کرونا می‌نویسد:

حجم و تنوع اطلاعاتی که در این مدت کوتاه درباره ویروس کرونا تولید شده به‌راستی شگفت‌آور است. جزئیاتش را باید از گوگل بپرسیم که مسئول ثبت احوال اینترنت است. هر چند گوگل سرمایه‌دار زرنگ‌تر از آن است که آمار واقعی را آشکار کند. اما هر چه هست درباره کمتر موضوعی تا این اندازه اطلاعات تولید شده است. از اطلاعات بهداشتی و پزشکی تا اخبار و آمار مربوط به تعداد مبتلایان و روند گسترش بیماری در گوشه‌وکنار جهان. افزون بر اطلاعات مرتبط با کرونا حجم عظیمی از منابع اطلاعاتی نیز به‌دلیل شرایط جدید تولید شده است. مثلاً مؤسسات آموزشی بخشی از دروس خود را به فرمت آنلاین تبدیل کرده‌اند. بسیاری از کتابخانه‌ها و موزه‌ها مشغول تدوین تورهای

مجازی هستند و اغلب سازمان‌ها ناگزیر به تولید منابع جدید دیجیتال شده‌اند. با توجه به ماهیت جهانی این مشکل نهادهای بین‌المللی در چند ماه گذشته منابع متعددی برای آگاهی عمومی تهیه کرده‌اند (منصوریان، ۱۳۹۹).

اگر انفجار اطلاعاتی ناشی از بحران کرونا را در نظر بگیریم، امروزه شهروندان و نهادهای جهان با آگاهی‌های تازه‌ای درباره طبیعت، تاریخ، سیاست، اقتصاد و فرهنگ مواجه و مجهز شده‌اند که پیش از این به آنها توجه نداشتند یا کلاً از آنها بی‌خبر بودند. می‌توان انتظار داشت که این انفجار اطلاعات، زمینه‌شناختی جدیدی برای بشر فراهم سازد؛ زمینه‌ای که حساسیت‌های انسان‌ها را نسبت به شیوه زندگی، سیاست‌گذاری‌ها و حکمرانی‌ها افزایش می‌دهد. طبیعتاً می‌توان اینها را زمینه‌ساز بازاندیشی‌ها در آینده دانست.

۵. آشنایی‌زدایی از زیست جهان

در گفتمان علوم اجتماعی، آشنایی‌زدایی^۱ یکی از راهبردهای شناخت فرهنگ و زندگی روزمره یا زیست‌جهان^۲ است. زیست‌جهان عبارت مشهوری است که ابتدا ادموند هوسرل آن را در اوایل قرن بیستم ابداع کرد. همان‌طور که دیوید انگلیس^۳ می‌نویسد: «ویژگی محوری هر زیست‌جهانی، ماهیت پیش‌تأملی^۴ و بدیهی^۵ آن است» (انگلیس، ۱۳۹۱، ۴۱). یعنی اینکه افراد در زیست‌جهان‌های خود غوطه‌ورند و مانند هوایی که تنفس می‌کنند، وجود آن را امری طبیعی می‌دانند. افراد چنان در زیست‌جهان غرق می‌شوند که گویی از آن هیچ اطلاعی ندارند. محققان اجتماعی این وظیفه را بر عهده دارند که این جهان، متعارف، طبیعی و بدیهی پنداشته شده را همچون امری جالب، شگفتناک و قابل‌شناسایی، یا امری بیگانه موضوع دانش خود قرار دهند. راهبرد محققان برای این کار، آشنایی‌زدایی است. همان‌طور که در ادبیات، شاعران و داستان‌نویسان تجربه‌های زندگی

1. defamiliarization
2. life world
3. David Inglis
4. pre-reflective
5. taken for granted

روزمره را همچون امور ناآشنا برای ما قابل رؤیت و مشاهده می‌کنند (همان). آشنایی زدایی از زندگی روزمره یعنی آگاهی از جزئیات پرشماری که زندگی و زیست جهان ما را شکل می‌دهد. این کار به تعبیر انگلیس اگرچه ناممکن نیست، اما «غالباً دشوار است» (همان، ۴۵). فاجعه‌های جمعی می‌توانند موقعیت‌هایی فراهم کنند که ما نسبت به زیست جهان خود آگاه شویم، چون فاجعه‌ها ما را ناگزیر می‌کنند نیروها و کنش‌ها و باورهایی که بدیهی می‌پنداشتیم از دایره ناخودآگاه ما بیرون بجهند و در برابر چشمان ما قرار گیرند.

در موقعیت‌های بحرانی و فاجعه‌ها مانند بحران کرونا افراد عادی مانند محققان اجتماعی نسبت به زیست جهان خود حساس می‌شوند. بحران کرونا به دلیل قرنطینه، فاصله‌گذاری فیزیکی، به خطر افتادن سلامتی، مراقبت و خودمراقبتی و همچنین به دلیل انفجار دانش، گفت‌وگوهای جمعی در رسانه‌ها، شبکه‌های اجتماعی و مطبوعات، موقعیت آشنایی زدایی از زیست جهان را برای افراد عادی فراهم کرد. آشنایی زدایی از روابط بین شخصی از مهم‌ترین پدیده‌ها بود که در بحران کرونا به دلیل فاصله‌گذاری فیزیکی رخداد. افراد در موقعیت بحران کرونا باید از دست‌دادن، دیده‌بوسی و هرگونه تماس فیزیکی پرهیز کنند. این موضوع به‌ویژه در موقعیت جشن نوروز بیش از هر زمان دیگری اهمیت یافت زیرا دید و بازدید نوروزی به تعلیق درآمد. در این موقعیت، انسان ایرانی متوجه اهمیت تماس‌ها، تعامل‌ها و روابط آئینی و نقش بدن در این آئین‌ها شد. به تعلیق درآمدن آئین‌های ملی و مذهبی، که در موقعیت بحران رخ داد، نقش مهمی در حساس و آگاه‌شدن انسان ایرانی به معانی، عملکردها و نقش‌های آئین‌ها در تأمین نیازهای عاطفی، شناختی و اجتماعی او ایفا کرد. علاوه بر این، بسیاری از سازوکارهای نظام روابط قدرت که از طریق برگزاری و اجرای آئین‌ها انجام می‌گرفت نیز برای انسان ایرانی آشکار شد. اگر اهمیت روابط بین شخصی که محققان آن را برای جامعه و انسان ایرانی بسیار پر اهمیت می‌دانند (باومن^۱، ۱۳۸۱؛ و کوتلاکی^۲، ۱۳۹۷) در نظر بگیریم، این آشنایی زدایی از روابط بین شخصی می‌تواند پیامدهای عمیق و مهمی در زیست جهان انسان ایرانی داشته باشد.

1. Bauman
2. Koutlaki

۶. تغییر نظام اولویت‌ها

می‌توانم با تاجیک و هم‌فکران او هم عقیده باشم که بحران کرونا شاید نتواند مسئله‌های انسان ایرانی را حل کند و او را با تغییرات مهمی در کنش‌ها و ارزش‌های روزمره‌اش روبه‌رو سازد، اما همه یا اغلب این کنش و امور را برایش پرسش‌انگیز و مناقشه‌آمیز خواهد کرد. بحران کرونا نمی‌تواند مقوله مصرف و رفتارهای مصرفی را بی‌اعتبار کند، اما ممکن است نظام اولویت‌بندی ما را متأثر سازد. این تغییر اولویت‌ها ممکن است در کوتاه‌مدت در سیستم‌های اقتصادی و سیستم‌های حکمرانی باز نمود نداشته باشد اما در کنش‌های روزمره افراد تأثیرگذار است. بحران کرونا موقعیت مصرف‌گرایانه، سودجویانه، خودخواهانه، دگرستیزانه، رقابت‌جویانه، فردگرایانه و طبیعت‌ستیز کنونی انسان را با پرسش مواجه می‌سازد. در این پرسشگری برخی کنش‌های مشروعیت‌یافته کنونی مانند تلاش برای موفقیت به هر قیمت ممکن، تأکید بر داشتن به‌جای بودن، ناسپاسی نسبت به طبیعت، دیگران و هستی و کنش‌های جاافتاده دنیای مدرن نمی‌توانند مشروعیت پیشین خود را حفظ کنند. ایگوئیسم یا خودمرکزپنداری که در جهان مدرن زمینه روانی تخریب جهان اجتماعی و طبیعی را فراهم ساخت، نمی‌تواند در موقعیت بحران کرونایی با پرسشگری روبه‌رو نشود.

این پرسشگری که در سطح افراد و خرد در حال وقوع است به تدریج و آرام‌آرام در سطح سیستم‌ها نیز نفوذ خواهد کرد. برای مثال، همواره هنگام بروز فاجعه‌ها، علم و «نظام‌های تخصصی» تقویت شده و تجدید حیات می‌یابند. سیستم سلامت در جامعه یکی از نظام‌های تخصصی است. این موضوع برای جامعه ایران احتمالاً دلالت‌های خاص خود را دارد. جامعه ایران طی دهه‌های اخیر نظام‌های تخصصی را با چالش مشروعیت سیاسی روبه‌رو کرده است. در نتیجه بحران کرونا مواجهه گفتمانی میان علم و شبه‌علم، امتیازهای بیشتری نصیب علم شده است. گفتمان شبه‌علم در آزمون بحران کرونا با سرزنش اجتماعی و شرمندگی جمعی روبه‌رو شده است.

اگر بخواهیم از جنبه فلسفی به قضیه نگاه کنیم، بازگشت به حالت پایه و اولیه باعث می‌شود موارد زیادی که قبلاً در زندگی اجتماعی خود مفروض می‌دانستیم و شکلی آشنا برای ما داشتند، زیر سؤال بروند. به عبارت دیگر، کارکرد بازگشت به حالت اولیه و خروج از

حالت معمولی این است که چیزهایی که قبلاً برای ما مفروض بوده است زیر سؤال می‌رود و این پرسش پدید می‌آید که آیا اینها نمی‌توانست شکل‌های دیگری داشته باشد و آیا ما بعد از این نمی‌توانیم به آن شکل‌های بدیل فکر کنیم. به عبارت دیگر، بازگشت به حالت اولیه باعث می‌شود ما درباره مفاهیم اولیه دوباره فکر کنیم. امروزه در شبکه‌های اجتماعی یا گفت‌وگوهای شخصی می‌بینیم و می‌شنویم که روال جاری زندگی افراد عوض شده و از هم می‌پرسند آیا این شکل تازه بهتر یا بدتر نیست؟ آیا نمی‌شود سرعت زندگی را گرفت؟ آیا نمی‌توان مصرف را کم نگه داشت؟ آیا نمی‌توان به مفهوم روابط انسانی جور دیگری نگاه کرد؟ آیا نمی‌شود راجع به اوقات فراغت به‌نحو دیگری اندیشید؟ بنابراین بازگشت به وضعیت اولیه باعث فکر کردن درباره مفاهیم و وضعیت‌های اولیه هم می‌شود.

۷. دیجیتالی‌شدن مضاعف

جهان و جامعه ایران طی دهه‌های اخیر در مسیر دیجیتالی‌شدن بوده است. بحران کرونا فرهنگ دیجیتالی را به شدت تقویت کرده و در آینده این موضوع ابعاد عمیق‌تری خواهد یافت. شواهد آشکار نشان می‌دهند نظام رسانه و فرایند دیجیتالی‌شدن بیش از گذشته در تمام لایه‌های عاطفی، شناختی و رفتاری انسان‌ها و همچنین در سیستم‌های سیاسی و اقتصادی نفوذ خواهند کرد. در این فضای دیجیتالی‌شده جدید نمادها و نشانه‌ها اهمیت بیشتری خواهند یافت و از این طریق فرایند فرهنگی‌شدن جهان و جامعه ایرانی تشدید می‌شود. ما با جهش دیجیتالی‌شدن مواجه خواهیم شد. این جهش، جهش فرهنگی نیز هست. در این جهش فرهنگی در حال ظهور ما با کاهش تعاملات رو دررو روبه‌رو خواهیم شد و میل و عادت انسان به مروادات دیجیتالی و مجازی فزونی خواهد گرفت. طبیعتاً در این فضای جدید که می‌توان آن را مجازی‌شدن مضاعف نامید، ساختار عاطفی و احساسی جدیدی ظهور می‌یابد که دلالت‌های مهمی برای ارزش‌های اجتماعی و افق فکری و شناختی انسان‌ها خواهد داشت.

با گسترش فعالیت‌های شغلی دورکارانه (کار از خانه) و خانه‌بنیاد، عملکردهای خانه افزایش می‌یابد و فضاهای خانگی با فضاها و درگیری‌های شغلی در هم تنیدگی بیشتری

خواهند داشت. در این موقعیت روابط جنسیتی، نقش‌های جنسیتی، معنای خانه و مؤلفه‌ها و ارزش‌های خانگی جدیدی شکل می‌گیرند. می‌توان در انتظار فرهنگ در حال ظهور خانگی تازه‌ای بود. فرایند زنانه‌شدن فرهنگ که از دهه‌های پیش آغاز شده است، در موقعیت فرهنگ در حال ظهور تشدید خواهد یافت، زیرا زنان در خانه از توانایی‌ها و قابلیت‌های بیشتری برخوردار هستند. اگرچه فرایند زنانه‌شدن با مقاومت‌ها و تنش‌های جدی و حادثه‌ها در میان زنان و مردان روبه‌رو خواهد بود، اما در هر حال اهمیت زنان در تعیین سرشت و سرنوشت جامعه و انسان بیش از گذشته خواهد شد.

به‌رغم تمام نکاتی که بیان کردیم در فرهنگ در حال ظهور پساکرونا، اگرچه ارزش‌ها و مؤلفه‌های فرهنگ مدرن با تجدیدنظرهایی روبه‌رو می‌شود اما در نهایت این فرهنگ اعتبار خود را از دست نخواهد داد. در فضای پساکرونا، برخی ارزش‌های اجتماع‌محور مانند اهمیت خانه، خانواده، دگردوستی، همیاری و یاریگری‌های اجتماعی، توجه بیشتر به طبیعت، و ارزش‌های معطوف به انسان بیشتر خواهد شد اما اینها منجر به بازگشت به جامعه پیشامعاصر و فرهنگ سنتی نمی‌شود. فرهنگ در حال ظهور پساکرونا، ارزش‌های سنتی را در چارچوب فرهنگ مدرن تفسیر و معنا خواهد کرد و بدون بازگشت ارتجاعی به گذشته، معجون خلاقانه تازه‌ای را خواهد آفرید.

۸. افزایش توانش تطبیقی شهروندان

پاندمی کرونا، جهانی است. اغلب کشورها درگیر این بحران هستند و درباره‌ی این بحران تلاش می‌کنند، سخن می‌گویند و به سیاستگذاری می‌پردازند. رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی نیز این گفت‌وگوها و تلاش‌ها را در سراسر جهان منتشر می‌کنند. فیلم‌ها، عکس‌ها، خبرها و تحلیل و تحقیقات به سرعت در سراسر جهان منتشر می‌شود و گوش‌ها و چشم‌ها همه مردم درگیر این فضای جهانی است. نه تنها آمار مبتلایان و کشته‌ها، بلکه نوع و شیوه‌ی واکنش مردم تمام جوامع در جلوی چشمان جهانی است. در این موقعیت، شهروندان همه کشورها شیوه مواجهه و چگونگی این بحران را به‌طور مقایسه‌ای می‌سنجند و ارزیابی می‌کنند. در این ارزیابی‌ها قوت‌ها و ضعف‌های نظام‌ها سیاسی و حکمرانی‌ها،

عملکرد نظام‌های تخصصی سلامتی و علم، و همچنین واکنش‌ها و کنش‌های شهروندان نیز زیر ذربین ملت‌هاست. مردم ایران نیز در این فضای سنجش مقایسه‌ای حضور دارند و به ارزیابی ارزش‌ها، باورها، کنش‌ها و الگوهای فکری و فکری خود در مقایسه با سایر ملت‌ها می‌پردازند. همه ملت‌ها باورهایی درباره تاریخ، فرهنگ و نقاط قوت و ضعف خود دارند. در موقعیت بحران کرانا فرصتی است تا شهروندان این داوری‌ها و قوت و ضعف‌ها را به محک آزمون و تجربه بگذارند. بازناندیشی انتقادی شکل گرفته کنونی تا حدود زیادی متأثر از این سنجش‌گری تطبیقی است. در پایان بحران نیز این سنجش‌گری ادامه خواهد یافت و بخش مهمی از فرهنگ در حال ظهور خواهد بود.

۹. افزایش تقاضای اجتماعی برای دانش

یکی از ویژگی‌های عمومی موقعیت‌های اپیدمیک، توجه همگان به علم و فناوری برای برطرف کردن خطر است. در عین حال، در این موقعیت‌ها گفت‌وگوهای جمعی درباره وضعیت جامعه، سرنوشت انسان، پامدهای بحران، آینده و وضعیت اقتصادی و سیاسی نیز گسترش پیدا می‌کنند. در موقعیت‌های بحرانی که امنیت جانی و وجودی انسان با مخاطره جمعی روبه‌رو می‌شود نیاز انسان‌ها به مباحث عرفانی، معنوی و امید و مقولات اخلاقی و اجتماعی به شدت گسترش پیدا می‌کند. از این‌رو در این موقعیت‌ها نیاز به علوم انسانی و اجتماعی، هنرها و ادبیات بیشتر می‌شود. بحران کرونا چنین وضعیتی را ایجاد کرده است. شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌ها نیز با نشر این دانش‌ها و تشویق و ترغیب مردم به خواندن و شنیدن و دیدن فیلم‌ها، رمان‌ها، شعر و در عین‌های تحلیل و تفسیرهای محققان علوم انسانی و اجتماعی، میزان تقاضای اجتماعی برای این دانش‌ها را افزایش می‌دهند. در موقعیت بحرانی کرونا نه تنها محققان و دانشگاهیان حرفه‌ای، بلکه جمعیت پرشماری از شهروندان خود را درگیر خلق و انتشار دانش‌های انسانی و اجتماعی متناسب با نیازها و تقاضاهای مردم کرده‌اند. نظام‌های سیاسی و حکمرانی نیز در موقعیت بحرانی، بیش از مواقع عادی نیازمند بحث‌ها و دیدگاه‌ها و دانش‌های حرفه‌ای و دانشگاهی هستند. نکته مهم در اینجا این است که خلق و انتشار گسترده و همگانی دانش، تقاضای اجتماعی بالا

برای مسئولیت‌پذیر ساختن دانش‌ها و دانشگاهیان، بر کیفیت بازانديشي‌های انتقادی شهروندان و جامعه می‌افزاید.

۱۰. افزایش سوژگی و عاملیت

در موقعیت‌های بحرانی به‌ویژه در موقعیت‌هایی که اپیدمی‌ها پرسش مرگ را در برابر انسان قرار می‌دهند، انسان‌ها و جوامع تمام امکان‌های فکری، فنی و فرهنگی خود را بسیج می‌کنند تا بحران را مدیریت کرده و از میزان خسارت‌های مادی، معنوی، جسمی و روانی آن بکاهند. در بحران کرونا با توجه به عالم‌گیر بودن بحران و دسترسی به رسانه‌ها، وسایل ارتباطی و شبکه‌های اجتماعی و موبایلی، فرصت بیشتری برای درگیری و مشارکت افراد در مقابله با بحران، آگاهی از آن و ابراز و بیان خود فراهم شده است.

به‌علاوه، نهادها و جامعه مدنی نیز در این موقعیت مجال و ضرورت بیشتری برای مشارکت در مدیریت بحران پیدا کرده است. همچنین بحران کرونا با تهدید جان انسان‌ها فشار هنجاری و اخلاقی زیادی برای مسئولیت‌پذیری افراد گوناگون، از پزشکان و نیروهای نظام سلامت تا گروه‌های ثروتمند و توانمند و مدیران و سیاستمداران، ایجاد کرده است. در نتیجه این عوامل افراد فرصت و ضرورت درگیر شدن با خود، جامعه و دیگری را پیدا کرده‌اند. این درگیری موجب بسط و توسعه حس دغدغه‌مندی نسبت به سرنوشت خود و انسان‌های دیگر را تقویت کرده است.

یکی از پیامدهای این موقعیت‌آشنایی عمیق‌تر و گسترده‌تر با چالش‌ها و بحران‌های جامعه و نوع بشر است. این آشنایی و درگیری، موجب بازانديشي و تأمل فرد درباره فرهنگ، نظام سلامت، نظام حکمرانی و پرسش‌های بنیادی چون وضع عدالت، آزادی و اخلاق در جامعه می‌شود. در اینجاست که پرسش از سازوکارهایی می‌شود که موجب آسیب‌پذیری انسان‌ها و عوامل ایجاد تبعیض‌ها، نابرابری‌ها، سرکوب‌ها و فسادها و نابخردی‌ها در ذهن فرد و جامعه ظاهر می‌شود. این پرسش‌ها لاجرم ذهن را متوجه سازوکارهای فکری و الگوهای شناختی می‌سازد که دین، هنرها، دانش‌ها، سیاست‌ها و فرهنگ جامعه آنها را موجه می‌سازند یا موجب آنها می‌شوند. نقد فرهنگی از درون چنین فضای بازانديشي گسترش پیدا می‌کند.

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۴۸

دوره ۱۲، شماره ۲
بهار ۱۳۹۹
پیاپی ۴۶

۱۱. نتیجه گیری

در اینجا می‌خواهم به پرسش اصلی این مطالعه برگردم. این که بحران کرونا چه پیامدهای فرهنگی برای جامعه و انسان ایرانی دارد؟ آیا بحران کرونا فرهنگ و شیوه زندگی ما را تغییر می‌دهد یا خیر؟ استدلال کردیم که برخی معتقدند این بحران تأثیرات پایدار در ذهن و اندیشه انسان ایرانی و کنش‌های او ایجاد نمی‌کند. در مقابل برخی قائل به «گسست تاریخی» هستند و «جامعه پسا کرونا» را متمایز از جامعه پیشاکرونا ایران می‌دانند. تلاش کردم نشان دهم بحران کرونا لاجرم تغییراتی را در کنش و منش انسان ایرانی ایجاد می‌کند. مطالعات تجربی در جوامع دیگر نیز نشان می‌دهد پاندمی کرونا تغییراتی در آن جنبه‌های زندگی روزمره که بدون عارضه و تنش بوده ایجاد کرده است و به‌طور قابل ملاحظه‌ای تغییراتی را در عادت‌ها و رویه‌های معمول زندگی به وجود آورده است. حتی این بحران و تغییرات آن می‌تواند روش‌های تازه‌ای را به صورت امری عادی در زندگی روزمره تبدیل سازد (کیم و همکاران، ۲۰۲۰). این تغییرات در سطوح سوژه (فرد)، ساختار (عرف و آیین‌ها و نهادها) و سیستم (بازار و نظام حکمرانی) خواهد بود. اما این تغییرات در فرایند زمانی رخ خواهد داد. آنچه در مرحله اول آشکار می‌شود و شده است، درگیری ذهنی با این بحران است. ما برای مدتی با واکنش فکری و ذهنی با این بحران روبه‌رو هستیم. تبدیل شدن این واکنش‌ها و مواجهه‌های ذهنی و فکری را بازانندیشی انتقادی و بازانندیشی فرهنگی می‌نامم. این بازانندیشی‌ها زمینه لازم برای دگرگونی‌های ساختاری در سطح سیستم‌های سیاسی و بازار را مهیا خواهد کرد.

براساس مجموعه نکاتی که بیان کردم می‌توان استدلال کرد که بحران کرونا احتمالاً نمی‌تواند در کوتاه‌مدت (در پنج سال آینده) تغییرات بنیادی در فرهنگ و شیوه زندگی انسان ایرانی ایجاد کند اما این بحران ذهنیت و فضای فکری و ساختار احساسات ما را عمیقاً تغییر می‌دهد. گفتمان سیاسی و حاکم و همچنین موانع تاریخی و عادت‌ها و ساختارهای اجتماعی و ساختارهای اداری و بروکراتیک موجود و بسیاری محدودیت‌های فرهنگی دیگر موانعی در راه تحقق ذهنیت جدید و ایجاد تغییرات بنیادی فراهم می‌کنند. ولی در نهایت جامعه و انسان ایرانی در این زمان پنج‌ساله «دوره آستانه‌ای» را تجربه و تحمل خواهد کرد

و «جامعه‌پساکروناپی ایران» آشکار خواهد شد. می‌توان انتظار داشت که چالش‌ها و تنش‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در سطوح ملی، منطقه‌ای و جهانی، فشار شدیدی بر جامعه ایران بیاورد و بازتاب این فشارها شکل‌گیری فرهنگ و شیوه زندگی باشد که برخی نشانه‌ها و روندها و رویه‌های آن از دهه‌های پیش همچون «فرهنگ در حال ظهور»، شکل گرفته بود. این فرهنگ در سال‌های آینده ظهور و نمود بیشتر، عمیق‌تر و گسترده‌تری خواهد داشت و نهایتاً در یک دهه آینده احتمالاً تثبیت می‌شود.

ما اکنون در فرایندی فکری و ذهنی هستیم که می‌توان آن را «کروناپی شدن فرهنگ» نامید. منظورم از کروناپی شدن فرهنگ این است که جامعه و انسان ایرانی در نتیجه بازاندیشی‌های انتقادی، نگرش و ذهنیت اجتماعی تازه‌ای را پیدا می‌کند که می‌توان ویژگی‌های این نگرش را به صورت فهرست‌گونه چنین صورت‌بندی کرد:

- نگرش انسان ایرانی به دنیای مدرن همراه با نوعی نگرانی، اضطراب و واهمه خواهد بود؛
- نگرش انسان ایرانی به علم و فناوری و ضرورت بهره‌گیری از آنها برای زندگی تقویت

خواهد شد؛

- نگرش انسان ایرانی به طبیعت و ضرورت مراقبت و توجه به آن بیشتر خواهد شد؛
- نگرش انسان ایرانی به باورهای سنتی و خرافی تضعیف خواهد شد؛
- نگرش انسان ایرانی به مقولات انسانی و عاطفی تقویت خواهد شد؛
- نگرش انسان ایرانی به خانه و اهمیت آن در زندگی تغییر کرده و تقویت خواهد شد؛
- نگرش انسان ایرانی به ضرورت تغییر در سیستم‌ها (حکمرانی و بازار) و عملکردهای سوژه (فرد) بیشتر خواهد شد؛

- نگرش انسان ایرانی به گسترش تعامل میان دانش‌ها و رویکردهای میان/افراشته‌ای تقویت خواهد شد؛

- نگرش انسان ایرانی به مشترکات روحی و روانی و جسمی نوع بشر تقویت خواهد شد؛
- نگرش انسان ایرانی به ضرورت ارتباطات دیجیتال و مجازی تقویت خواهد شد؛
- نگرش انسان ایرانی به عرفی شدن تقویت خواهد شد؛
- انسان ایرانی نسبت به زندگی روزمره و اهمیت آن هوشیارتر و حساس‌تر خواهد شد؛

■ نگرش انسان ایرانی به مقوله سلامتی و بهداشت بسیار تغییر کرده و حساسیت و توجه به این مقوله بیشتر خواهد شد؛

■ نگرش انسان ایرانی به همبستگی جهانی و اهمیت پیوندها و هم سرنوشتی انسان در جهان تقویت خواهد شد.

این تغییرات در نهایت و در بلندمدت نظام‌های حکمرانی و اقتصادی را متأثر می‌سازد و موقعیت عینی و ذهنی جامعه ایران دگرگون می‌شود. ویروس کرونا با توجه به تهدیدی که برای بقای انسان ایجاد کرده است، باعث اندیشه‌ورزی‌های گسترده‌ای خواهد شد. کرونایی شدن به فرهنگ به معنای مجموعه تغییرات عینی و ذهنی، مادی و معنوی است که بحران کرونا ایجاد می‌کند. بحران کرونا زمینه اجتماعی تازه‌ای برای انسان ایرانی می‌آفریند. در نتیجه، در این بستر اجتماعی جدید، همه چیز معنای تازه‌ای خواهند داشت.

مجدد یادآوری می‌کنم آنچه بیان کردم صرفاً تحلیل بود و هرگز نمی‌توان با قطعیت و قاطعیت فردا و آینده را پیش‌بینی کرد. با زیگموند باوند هم عقیده‌ام که «آینده مجهولی عظیم است؛ و هرچه کنیم، باز هم مجهول می‌ماند. پیش‌بینی‌ها چیزی بیش از حدس و گمان نیست، و اعتماد کردن به آنها به شدت مخاطره‌آمیز است. آینده پیش‌بینی ناپذیر است زیرا، صاف و ساده بگوییم، نامعین است. در هر لحظه، ممکن است که اوضاع تغییر کند» (باومن، ۱۳۹۸). این عدم قطعیت در پیش‌بینی آینده به معنای پایداری و ثبات در فرهنگ نیست. سخنم را در اینجا با شعر مولانا به پایان می‌برم:

هر زمان نو می‌شود دنیا و ما بی‌خبر از نو شدن ما در بقا

منابع

- آزادارمکی، تقی (۱۳۹۹). گفتارهایی در مورد کرونای ایرانی. شفقنا، برگرفته از <https://fa.shafaqna.com>
- انگلیس، دیوید (۱۳۹۱). فرهنگ و زندگی روزمره (مترجم: علیرضا مرادی). تهران: انتشارات تیسرا.
- بیمن، ویلیام (۱۳۸۱) زبان، منزلت و قدرت در ایران. ترجمه رضا ذوقدارمقدم. تهران: نشر نی.
- پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی (۱۳۹۹). جستارهایی در ابعاد فرهنگی و اجتماعی بحران ویروس کرونا در ایران. تهران: نویسنده.
- کوتلاکی، سوفیا (۱۳۹۷). نظام ادب، تعارف و مفهوم وجهه در ایران (مترجم: زهرا فرخ‌نژاد و آذردهخت جلیلیان). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- باومن، زیگمونت (۴ آذر ۱۳۹۸). پیش‌بینی امر پیش‌بینی‌ناپذیر (مترجم: عرفان ثابتی). سایت آسو، برگرفته از <https://www.aasoo.org/fa/artIcles/2459>
- مک‌کی، ساندر (۱۳۸۰). ایرانی‌ها؛ ایران، اسلام و روح یک ملت (مترجم: شیوا رویگریان). تهران: ققنوس.
- سورکین، پتیریم (۱۳۹۶). انسان و جامعه در فاجعه (مترجم: امیر سلطانی‌نژاد). تهران: جامعه‌شناسان.
- هارپر، کایل (۲۶ فروردین ۱۳۹۹). ویروس کرونا در حال شتاب‌بخشی به تاریخ است (مترجم: محمد تهامی‌نژاد). انسان‌شناسی و فرهنگ. برگرفته از <https://anthropologyandculture.com>
- هراری، یووال نوح (۲۵ فروردین، ۱۳۹۹). جهان پس از ویروس کرونا (مترجم: عرفان ثابتی). آسو، برگرفته از <https://www.aasoo.org/fa/artIcles/2747>
- محمدی، رحیم (۱۸ فروردین، ۱۳۹۹). آیا پساکرونا ممکن است؟. انصاف‌نیوز، برگرفته از <http://www.ensafnews.com>
- منصوریان، یزدان (۱ اردیبهشت، ۱۳۹۹). جریان پرتلاطم اطلاعات در کارزار کرونا. مجله آن‌لاین لیزنا. برگرفته از <https://www.lisna.ir/white-leaf/Item>
- هابرماس، یورگن (۲۵ فروردین، ۱۳۹۹). گفتگوی روزنامه فرانکفورتر روندشاو (مترجم: اقتصاد نیوز). اقتصاد نیوز. برگرفته از <https://www.eghtesadnews.com>
- نصراوی، محمد (۱۳۹۹). آستانگی در روزمرگی/ بازنمایی هویت در فضای قرنطینگی. خبرگزاری مهر. برگرفته از <https://www.mehrnews.com>
- شیخ‌رضایی، حسین (۱۹ فروردین، ۱۳۹۹). بازگشت به بدویت؟ [مصاحبه]. روزنامه اعتماد. برگرفته از <https://www.magIran.com/artIcle/4028347>

ژیژک، اسلاوی (۱۳۹۲). به برهوت حقیقت خوش آمدید (مترجم: فتاح محمدی). زنجان: نشر هزاره سوم. (تاریخ اصل اثر ۲۰۰۲)

فکوهی، ناصر (۲۶ فروردین، ۱۳۹۹). جهان پسا کرونا: سناریوهای پیش رو. سایت انسان شناسی و فرهنگ. برگرفته از <https://anthropologyandculture.com>

تاجیک، محمدرضا (۱۳۹۹). جهان پسا کرونایی. مشق نو، برگرفته از <http://mashghenow.com>

Kroeber, A. (1944). Configurations of the culture growth. *The American Historical Review*, 51(1), 92-95. doi: 10.1086/ahr/51.1.92

KIm, U., Navjot, B., & Jackson, D. (2020). Life In the pandemIc: Social IsolatIon and mental health. *Journal of Clinical Nursing*, 29(15-16), 2756-2757. doi:10.1111/jocn.15290

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۵۳

بحران کرونا و بازاندیشی
فرهنگی در ایران